

Afet, İmtihan ve Kötülük Bağlamında Doğa Yasaları

(The Laws of Nature in the Context of Disaster, Testing and Theodicy)

Harun ÇAĞLAYAN

Prof. Dr., Kırıkkale Üniversitesi | Prof., Kırıkkale University
İslami İlimler Fakültesi | Faculty of Islamic Sciences
Kelam Anabilim Dalı | Department of Kelam
Kırıkkale | Türkiye | Kırıkkale | Türkiye
cağlayanharun@gmail.com | orcid.org/0000-0002-0228-5164

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 13/Temmuz/2024 | Received | 13/July/2024
Kabul Tarihi | 10/Aralık /2024 | Accepted | 10/December/2024
Yayın Tarihi | 31/Aralık/2024 | Published | 31/December/2024

Atıf | Cite as:

Çağlayan, Harun. "Afet, İmtihan ve Kötülük Bağlamında Doğa Yasaları [Laws of Nature in the Context of Disaster, Testing and Theodicy]". *Tokat İlmîyat Dergisi* | *Tokat Journal of İlmîyat* 12/2 (Aralık | December 2024), 396-409.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1515855](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1515855)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

The Laws of Nature in the Context of Disaster, Testing and Theodicy

Abstract: Although there are many theories about when and under the influence of what forces the universe came into existence, there is a general understanding that the laws of nature that dominate it have remained unchanged until today. According to this, any situation that is not understood in the functioning of the universe is not seen as an eternal mystery, but as a problem to be understood in time. However, due to some psycho-theological and socio-cultural reasons, this is sometimes forgotten or consciously covered up and other roles are assigned to the laws of nature. These roles are defined as good and bad according to the effects of the laws of nature on the life of the individual and society. In the paper, the worst of these definitions are discussed from a theological point of view. The most known of the qualifications attributed to natural events; culturally catastrophe, religiously tested, and philosophically theodicy. These characterizations are neither entirely wrong nor correct. Because here, it is not the explanation of the scientific reasons of the laws of nature, but the judgment-oriented evaluation of the results they cause. For example, the solid, liquid and vapor states of water, the source of life; It can be expressed with the concept of disaster in cultural memory due to floods, punishment in religious literature and evil in philosophical discussions. Since these subjective evaluations will not change the state of water in objective reality, it is necessary to change the way of life by determining in which situations it turns into disaster, test and evil in order to reduce its negative effects on our lives. Thus, it is possible to make a healthy assessment about both the real quality of the water and the situations it causes. In the research, a general evaluation was made regarding the place of the subject in the context of current discussions by using the inductive method.

Keywords: Kalam, Theodicy, Testing, Disaster, The Laws of Nature.

Afet, İmtihan ve Kötülük Bağlamında Doğa Yasaları

Öz: Evrenin ne zaman ve hangi kuvvetlerin etkisiyle meydana geldiği konusunda birçok teori olmasına karşın, ona egemen olan doğa yasalarının değişmeden günümüze değin devam ettiğine dair genel bir anlayış vardır. Buna göre evrenin işleyişinde anlaşılmayan herhangi bir durum, sonsuz bir gizem olarak değil, zamanla anlaşılacak bir problem olarak görülür. Ancak psiko-teolojik ve sosyo-kültürel bazı nedenlerden dolayı bazen bu unutulur veya bilinçli olarak örtülerek doğa yasalarına başka roller yüklenir. Bu roller, doğa yasalarının birey ve toplum yaşamındaki etkilerine göre iyi ve kötü olarak tanımlanır. Çalışmada, bu tanımlardan kötü olanları, teolojik bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Tabiat olaylarına yüklenen nitelendirmelerden en fazla bilinenleri; kültürel açıdan afet, dinsel açıdan imtihan ve felsefik açıdan kötülük kavramlarıdır. Bu nitelendirmeler, tümüyle ne yanlış ne de doğrudur. Çünkü burada, doğa yasalarının bilimsel sebeplerinin açıklaması değil, neden olduğu sonuçların yargı odaklı değerlendirilmesi söz konusudur. Örneğin hayat kaynağı suyun katı, sıvı ve buhar halleri; su baskınları nedeniyle kültürel hafızada afet, dinsel literatürde ceza ve felsefi tartışmalarda kötülük kavramıyla ifade edilebilir. Bu sübjektif değerlendirmeler, suyun objektif gerçeklikteki durumunu değiştirmeyeceğinden onun yaşamımızdaki olumsuz etkilerini azaltmak için hangi durumlarda afet, imtihan ve kötülüğe dönüştüğünü tespit ederek yaşam biçimlerinin değiştirilmesi gerekir. Böylece hem suyun gerçek niteliği hem de sebep olduğu durumlar hakkında sağlıklı değerlendirme yapma imkânına sahip olunabilir. Araştırmada, tümevarım yöntemi kullanılarak konunun güncel tartışmalar bağlamındaki yerine ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Afet, İmtihan, Kötülük, Doğa Yasası.

Giriş

Evren, varlığının başlangıç ve sürekliliğine kaynaklık eden sebeplerin nitelikleri konusundaki bilinmezlere rağmen açık bir gerçeklik olarak insan algısının karşısında durmaktadır. Onun niçin var olduğuyla ilgili tartışmalar bir yana nasıl işlediğine dair yasaların anlaşılmasında bile kat edilmesi gereken mesafenin ne denli geniş olduğu ortadadır. Ancak şu kadar var ki tüm gizemlerine rağmen, genel bir teamül olarak evrenin işleyişine etki eden her türlü faktörün zamanla anlaşılabilir ölçüler içinde izah edilebileceği anlaşılmaktadır.

Bilim ve din arasında var olduğu sanılan çatışma fikri, artık neredeyse terk edilmiştir. Kuşkusuz bu duruma gelinmesinde bilimin tecrübe yöntemini kullanarak fen bilimleri alanında doğal bir ayıklamaya giderek şüphe ve açmazlardan kurtulmasının payı büyüktür. Bilim sayesinde bilgi, tasnife tabi tutularak sistemleştikçe doğada insan yararına olan pratik çözümlere ulaşmak her geçen gün daha da kolaylaşmaktadır. Bilim sayesinde doğadaki ebedi belirsizliğin kapısı aralandığından insanlığın eskiye oranla önünü daha net görebildiğine tanık olmaktadır.¹ Doğa yasaları olarak tanımlanan fiziksel güçlerin zorunluluk veya sonsuzluk gibi kavramlar açısından nasıl anlaşılacağı hakkındaki tartışmalar² bir tarafa evreni şekillendiren bu yasaların ilk günden bu yana genel hatlarıyla aynı şekilde işledikleri kabul edilmektedir.³ Bilim çevrelerindeki bu yaygın kanının aksine, tarihsel süreç içerisinde psiko-teolojik ve sosyo-kültürel bazı gerekçelerden dolayı, doğa yasalarının işleyişine başka anlamlar yüklenmekte ve insanlık üzerinde neden oldukları sonuçlara göre öznel bir tutumla iyi veya kötü gibi etik değerlere konu edildikleri görülmektedir. Bu tarz nitelermelerden menfi olanlarının sağlıklı bir şekilde analiz edilebilmesi için etik ve teolojik açıdan tutarlı bir ahlak anlayışına sahip olmanın önemi büyüktür. Bu bağlamda doğa felsefesi veya biliminin her zaman insan ve doğa arasında durduğu söylenebilir.⁴

İnsan üzerindeki yıkıcı etkilerinden dolayı gerçekte bilimin konusu olan doğanın gerek kültürel olarak afet şeklinde nitelendirilmesi gerek dinî açıdan imtihan olarak görülmesi ve gerekse felsefi yönüyle kötülük probleminde ilişkin etik tartışmaların bir nesnesi olarak kabul edilmesi, çok yönlü bir ilişkiler ağının kaynaklık ettiği birtakım soru ve sorunların doğmasına neden olmaktadır. Birey ve toplum yaşamında neden oldukları kötü durumlardan dolayı doğa olaylarını afet veya imtihan olarak değerlendirmek mümkün müdür? Yoksa suçlarının cezasından veya ihmalkârlıklarının bedelinden kurtulmak isteyen kişi veya kurumlar, sorumsuzluklarının faturasını doğa olaylarına mı çıkarmak istiyorlar? Bu tarz soruların sayısını artırmak mümkündür; ancak kesin olan şu ki değer üreten bir canlı olarak insan, tarihin her döneminde açık ve seçik hakikatleri bile çeşitli gerekçelerle özünden saptırma yolunu tercih edebilmektedir. Bu tercihte

¹ Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, çev. Hasan Kâtipoğlu (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 267, 268.

² Bkz. Emile Boutroux, *Tabiat Kanunlarının Zorunsuzluğu Hakkında*, çev. Hilmi Ziya Ülken (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988).

³ Lucretus Carus, *Doğanın Evrimi*, çev. Turan Erdem (İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011), 15.

⁴ Henry Henry, *Bilimsel Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Ayşe Mine Şengel (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2016), 444.

etkin olarak kullanılan felsefî ve dinî argümanlar ise çoğunlukla gerçeği değil aksine onu gizlemeyi hedeflemektedir. Bunun nasıl ve niçin yapıldığına ilişkin tespitler, meselesinin farklı açılardan analiz edilmesine imkân tanınmasıyla birlikte aynı zamanda bireysel ve toplumsal teolojik bilinçaltının nasıl işlediğinin anlaşılmasına yönelik de konuya katkı sağlayabilir bir nitelik taşımaktadır.

Araştırmada afet, imtihan ve kötülük kavramları bağlamında doğa yasaları hakkında yapılan değerlendirmelerin geleneksel ve güncel değerine ilişkin birtakım analizlere yer verilmiştir. Çalışmada, bilgi toplama ve işleme yöntemi olarak nitel araştırma tekniklerinden tümevarım metodu kullanılmıştır.

1. Doğa Olayları ve İşleyişi

Semavî dinler başta olmak üzere çoğu dinî inanca göre doğadaki tüm oluş ve yok oluşlar, bir hikmete (raison) binaen gerçekleşmektedir. Peki, bu hikmetin imkân ve niteliği hakkında ne söylenebilir? Evrene egemen olan doğa yasalarının gizli bir hikmetin açığa çıkması olarak kabul etsek bile onun nihai amacını bilebilir miyiz? ⁵ Yoksa gerçeklik şeklinde tarif edilen fiziksel unsurlar, düşünce dünyasında hikmet olarak mı kendine yer bulabiliyor? Evren algısının şekillenmesinde önemli parametrelere değinen bu tarz soruları çoğaltmak mümkündür; ancak cevaplar konusunda oldukça kısıtlı bir noktadayız.

Tespit edilebildiği kadarıyla, Antik dönemlerden modern dönemlere değin yukarıdaki gibi sorular insanlığın zihnini meşgul etmektedir. Burada önemli olan bahsi geçen soruların mevcudiyeti değil, her dönem ve coğrafyada onların farklı şekillerde cevaplanmış olmasının birey açısından ne anlam ifade ettiği. Esasen tarih boyunca kişi ve toplumların evren ve ardındaki gizleme dair geliştirdikleri her türlü teori ve inancı, tıpkı bilim gibi insanlığın ortak aklının bir ürünü olarak görmek mümkündür. ⁶ İnsan-doğa ilişkilerine dair tarihsel süreç takip edildiğinden bilimsel açıdan evrenin nasıl işlediğine dair duyulan merak kadar, belki de daha fazla, evrenin niçin var olduğuyla ilgili metafizik kurgular zihinleri meşgul etmektedir. Nitekim her kültürün kendi birikimine göre geliştirdiği evren tasavvurları, çoğu zaman bilimsel gerçeklikten uzak, belli inanç ve kabullere göre süregeldiği görülmektedir. ⁷ Bu durumda kanaatimizce pratik fayda açısından maslahatı gözetmek için bir yandan dinsel ve kültürel açıdan doğanın nasıl anlaşılmasıyla ilgili anlaşılabilir sınırlar içinde olmaya gayret ederken diğer yandan meselenin aslını tespit açısından konunun bilimsel ve felsefi yönlerinin dengeli bir şekilde ele alınması daha uygun olabilir.

Tabiat ve hikmet ilişkisi bağlamında doğa olaylarının açıklanmasında sıklıkla müracaat edilen bir yaklaşım olarak tanrısal erek, geçmişte olduğu gibi günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958), 2/171.

⁶ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, ed. Sefer Turan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 23.

⁷ Cobb John B. - JR. David Ray Griffen, *Süreç Teolojisi*, çev. Tuncay İmamoğlu - Ruhattin Yazoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 17-20, 77, 78.

Bilim ve din işlerinin birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini söyleyen Galileo Galilei (ö. 1642), ortaçağda bile doğa yasaları ve dini emirlerin her ikisinin de koyucusunun Tanrı olduğuna göre her birinin kendi yaklaşımına göre doğru olduğunu ve sırf kullandıkları dil farklı diye bunları, birbirlerini nakzedecek tarzda çelişkili anlamının yanlış olacağını savunuyordu.⁸ Onun bu yaklaşımından evrene yön veren yasaların bir ölçüye göre gerçekleşmekte oldukları ve bu ölçünün de bilinçli bir irade tarafından inşa ve kontrol edildiklerine inandığı sonucunu çıkarabiliriz. Diğer türlü evrende bir kargaşa olacağından bu denli karmaşık canlıların ortaya çıkması mümkün olmayabilirdi. Buna göre doğaya hâkim olan yasaların en azından bir hedef doğrultusunda işlediklerini söyleyebilir. Tabiatı her şey belli ölçülere göre işler ve bu gerçekliğin bilinç olarak farkında olan tek varlık insandır. O, irade sahibi bir canlıdır. Dolayısıyla saf akılda (bilim) olduğu gibi pratik akıl (ahlak) açısından da iradenin tatbik edildiği objektif bir ilkenin varlığını düşünmek gerekir ki buna da 'buyruk' denir.⁹

İnsan, ilgi ve ihtiyaçlarına göre değer üreten bir canlıdır. Onun kendisi için inşa ettiği değerler dünyasında din ve evren algısının özel bir yeri vardır.¹⁰ Aksini savunanlar olmakla birlikte fiziksel veya metafiziksel açıdan insanın bir hedef ya da ilkeye bağlı olarak yaşaması gerektiği bilgisi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu noktada buyruk kavramının bilinçli bir iradenin isteği veya bilinçsiz doğanın bir işleyişi olarak ifade edilmesi arasında pratik açıdan bir fark olduğunu söylemek zordur. Kesin olan şu ki evrende yasa ve canlılığın olduğunu ifade eden temel etken harekettir. Her hareket bir değişimi, her değişim ise yeni bir hareketi doğurur. Hareket sayesinde enerji evrende aktarılarak sürekli yer değiştirir ve doğa yasaları dediğimiz farklı ilkelerin doğmasına neden olur. Örneğin her şey durağan kalmaya meyillidir ve herhangi etmen onun yerinden oynatıncaya kadar sabitliğini bozmaz; aynı şekilde hareket eden bir cisim de ona etki eden başka bir kuvvet olmadığı müddetçe aynı sabit çizgide hareketine devam eder.¹¹ Bu yönüyle maddeyi şekillendiren doğa yasalarını, hareketin farklı şekilleri olarak da anlamak mümkündür.

Evrene yön veren yasaların tamamının mahiyet olarak niteliklerinin tam olarak açıklanamamış veya matematiksel olarak henüz hepsinin formüle edilememiş olsa bile dış dünyadaki varlıkları inkâr edilemez bir gerçek olarak her zaman karşımızdadır. Esasen evrene egemen olan doğa yasaların matematiksel dille formüle edilmesi mümkündür. Örneğin çekim yasası, kütlelerin birbirleri üzerinde, aralarındaki mesafenin karesiyle ters orantılı, kütle değerlerinin çarpımıyla doğru orantılı bir kuvvet uygulamalarını ifade eden bir kanundur. Şimdi bu tanımla ilgili olarak çekim formülü (sabit bir sayıyla kütle çarpımının uzaklığın karesine bölünmesi) üzerine izah sadedinde bir gücün etkisiyle kütlenin ivme kazandığını veya her saniye maddenin kütlesiyle ters orantılı olarak hızının değiştiğini ya da kütle azaldıkça hızının artacak

⁸ Werner Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, çev. M. Yılmaz Öner (İstanbul: Belge Yayınları, 2000), 85.

⁹ Ülken, *Felsefeye Giriş*, 2/216.

¹⁰ Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi* (İstanbul: Baha Matbaası, 1970), 5, 6.

¹¹ René Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998), 58, 59.

şekilde kütleyle ters orantılı olarak değiştiği formüle edildiğinde fiziksel açıdan çekim yasası hakkında her şeyin söylendiği iddia edilebilir.¹²

Bilindiği kadarıyla evrenin her köşesinde aynı şekilde işleyen çekim yasasının neden başka bir şekilde değil de mevcut şekliyle işlediğini düşünmek, gündelik hayatın pratik çözümleri açısından gereksiz bir çaba olarak değerlendirilebilir. Nitekim teorik fizik açısından çekim yasasının kâinat içerisinde farklı şekillerde davranabildiği karadelikler gibi kuantum fiziğinin geçerli olduğu başka ortamlar da olabilir. Bu tarz durumlar doğa yasalarının güvenilirmez olduklarının değil, şartlara göre farklı şekilde işleyebileceklerinin bir kanıtıdır. Dolayısıyla bu farklılıkların keşfi, belirsizlik yerine evrenin daha iyi anlaşılmasına hizmet etmektedir. Örneğin Albert Einstein'ın (öl. 1955) görecelilik teorisi sayesinde Isaac Newton'un (öl. 1727) çekim yasasına göre izah edilemeyen bazı hususların açıklaması ancak mümkün olabilmıştır.¹³

Modern dönemlerin bir getirisi olarak on dokuzuncu asırda ortaya çıkan madde ve kuvvet ayrımı, daha önceden René Descartes (öl. 1650) gerçekleşmiş olan madde-ruh ayrımının bir devamı niteliğindedir.¹⁴ Ancak maddeyi nasıl tanımlarsak tanımlayalım, doğa yasalarıyla örülü bir evrende varlığımızı devam ettirebilmek istiyorsak onun niteliklerini bütüncül bir tarzda anlamamız gerekir. Bu yönüyle on sekizinci asır fizik anlayışındaki birbirinden farklı ve kendine özgü nitelik ve ölçümlere sahip kuvvet anlayışını devralan on dokuzuncu asır fizikçileri, doğal kuvvetler arasındaki etkileşim ve bağlantı yollarını aramaya başladılar. Her ne kadar daha önceleri de varlığın maddi ve manevi olarak tasviri yapılmışsa da insanın madde ve ardındaki gücü tanımlama girişimi, modern dönemlerle birlikte bu iki değer birbirinden bağımsız olduklarının anlaşılmasıyla ancak başlayabilmiştir. Bu arayışların gündelik yaşama bakan yönleri ise elektrik ve manyetizmaya dayalı elektrik endüstrisiyle görülmeye başlamıştır.¹⁵

Anlaşıldığı kadarıyla varlığı soyut ve somut açıklama girişimlerinde onu, madde ve ruh şeklinde değil, madde ve enerji olarak tanımlamak daha sürdürülebilir bir yapı arz etmektedir. En azından bu şekilde canlı veya cansız varlıklar hakkındaki değerlendirmelerde soyut yön olarak öne çıkan enerji hakkında herkesin üzerinde ittifak edeceği denetlenebilir yorumlar üzerinde birleşme olasılığı artmaktadır. Görüleceği üzere kendisi hakkındaki doğru-yanlış, tutarlı-tutarsız her türlü analiz ve yorumlardan bağımsız olarak doğa yasaları işlemektedir. Muhtemelen bu kanunlar, kendi varlıklarından veya işleyiş biçimlerinin bile farkında değillerdir. Doğrusu tüm bu konuların pratik yaşam açısından değeri, yalnızca onlarla ilgilendiğimiz kadarıyla olmak durumunun ötesine geçmemektedir. Diğer bir deyişle gündelik yaşam, bu yasaların gerçekte nasıl işledikleriyle değil, kendi üzerinde hangi ölçüde etkili olduğuyla ilgilenmektedir. Esasen bu durumu çok

¹² Richard Feynman, *Fizik Yasaları Üzerine*, çev. Nermin Arık (Ankara: Türkiye Bilimsel Araştırma ve Teknik Kurumu, 1995), 2, 3, 34.

¹³ Paul Strathern, *Einstein ve Görecelik Kuramı*, çev. Handan Hazar (İstanbul: Gendaş, 1997), 50, 51; Feynman, *Fizik Yasaları Üzerine*, 28.

¹⁴ Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, 133, 134.

¹⁵ John Desmond Bernal, *Modern Çağ Öncesi Fizik*, çev. Deniz Yurtören (Ankara: Türkiye Bilimsel Araştırma ve Teknik Kurumu, 1995), 335, 336.

yadırgamamak gerekir. Çünkü bireysel ihtiyaçlar bağlamında hayatın devamını sağlamak, öncelikli ihtiyaç ve hedefler arasındadır.

2. Doğa Yasaları ve Anlaşılma Biçimleri

Bilinçli bir iradenin tercihiyle (ihtiyârî) veya zorunlu olarak (ızdırârî) öteden beri aynı şekilde devam etmekte olan doğa olaylarının farklı din ve kültürlerde değişik anlaşılma biçimleri olmuştur. Bu anlayışların teşekkül, gelişim ve izahında; ilgili kültürlerin mitolojik, dinsel ve metafiziksel kökenli dogmatik süreçlerin yanı sıra bilimsel araştırma ve deney kaynaklı zihinsel analizlerin de yeri vardır.

Tabiat olayları, bağlı buldukları doğa yasalarına göre çeşitlilik gösterebilir. Örneğin doğada suyun buhar, sıvı ve katı şeklinde üç formu bulunmaktadır. Sıcaklık değerlerindeki artış suyun buharlaşmasına, düşüş donmasına, bunların arasındaki değerlerde ise sıvı şeklini almasına neden olur. Bu yasanın dünya iklimine yansımaları ise suyun gökyüzüne yükselerek bulutları meydana getirmesi, sonrasında ise yoğunlaşarak yeryüzüne dönerek ırmak, göl ve denizleri meydana getirmesi şeklindedir.¹⁶ Doğa yasaları açısından suyun geçirdiği tüm bu oluşlar, doğal bir işleyiş iken suyun bahsi geçen dönüşümleri sırasında etrafında sebep olduğu fiziksel olaylar, kimi canlılar için faydalı iken diğerleri için zararlı olabilir.¹⁷ Burada suyun kendisinin değil, sebep olduğu sonuçların iyi veya kötü olarak değerlendirildiğine tanık olmaktayız. Dolayısıyla su kaynaklı afet, musibet, ceza veya kötülük olarak tanımladığımız hususlar, aslında doğa olaylarının değil suya yön vererek kontrol edebileceğimiz durumların bir sonucudur, diyebiliriz.

Görüleceği üzere doğa olaylarının insan tecrübesinde sebep olduğu olumsuzluklar bağlamında, toplumsal açıdan afet, dini açıdan imtihan ve ahlaki açıdan kötülük şeklinde anlaşılması veya ifade edilmesinin doğada bir karşılığı yoktur. Çünkü bu değerlendirmelerden bağımsız olarak doğa yasalarının kendileri hakkındaki hiçbir değerlendirmeyi dikkate almaksızın bağlı oldukları ilkelere göre değişmeden devinimlerini sürdürdükleri görülmektedir. Bu yönüyle kültürel değerlendirmeleri dışarıda tuttuğumuz takdirde, doğa olaylarını ne bir afet veya imtihan ne de kötülüğün bir kaynağı olarak görmek gerçekte uygun değildir. Çünkü bu şekildeki nitelendirmeler, doğa yasalarının nesnel varlıkları hakkında ulaşılmış genel mantıksal analizlere değil, bireysel ve toplumsal açıdan onların insan değer dünyasında meydana getirdikleri birtakım duygusal kanaatlere dayanmaktadır.

Felsefi açıdan kötülük meselesi, kadim kötülük sorusuyla başlar. Tanrı, kötülüğü önlemek istediği halde buna gücü yetmiyorsa zayıftır. Şayet gücü yetiyor da, bunu istemiyorsa kötüdür. Yok eğer Tanrının kötülüğü kaldırmaya hem gücü yetiyor, hem de bunu yapmak istiyorsa şu halde O'nun izni olmadan bunca kötülük nasıl olabiliyor?¹⁸ sorusu halen cevaplanmayı beklemektedir.

¹⁶ Angelo Boglione vd., *Doğa Bilimleri Ansiklopedisi* (Baskan Yayınları, 1979), 40-49.

¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2013), 169, 170; Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kurân*, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), 7/83, 84.

¹⁸ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999), 153.

Kötülük meselesinin daha ilginç tarafı ise onun, ateist argümanların önde gelenleri arasında sayılmasına¹⁹ karşın hem sorunun ve hem de muhtemel yanıtların etik bir beklenti içerisinde ortaya konulmak istenmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Tanrı ve ahlak kavramları birbirini gerektiren metafiziksel ifadeler olduğundan birinin varlığını (mevcût) diğersinin yokluğuyla (madûm) gerekçelendirmek, mantıksal bir açmaza işaret eder. Diğers bir deyişle öncüllerinde tanrısal varlığın kabul edilmediği bir analizde kötülüğün de varlığından bahsetmek mümkün değildir.

Kötülük meselesi, ateist bir argüman olarak kullanıldığı gibi insanlığın ilahi bir irade tarafından korunduğunu savunan teistler için de bir karşı delil olarak kullanılabilir. Bu yaklaşıma göre bizzat kötülüğün kendisi, ondan uzaklaşarak sınırlanması gereken iyiliğin varlığını zorunlu kılar. Oysa evrenin geçmişine dair bilimsel deliller ve insanlığın sosyal bilimlerdeki uzun tecrübeleri, koruyucu bir iradenin tercihine göre değil, belli ilkelere riayet edilmesi durumunda hayatın var olabileceğini göstermektedir. Daha kapsayıcı olması açısından bu iki yaklaşımı birleştirmek için evreni var kılan iradenin bizzat koşulları yerine getirenlerin devamını mümkün kılacak bir tasarıma onay verdiği düşünülebilir. Başka bir deyişle bu son çözümlenmeye göre yaşam denen mucizenin devamı, ancak belli şartların sağlanmasıyla mümkün olabileceğinden ilahi iradenin inançlı ve inançsız ayırt etmeksizin tüm toplumlara karşı eşit mesafede olduğunu varsaymak mümkündür.²⁰

Müslüman düşüncesinde kötülük sorunu, farklı açılardan ele alınmıştır. Kimilerine göre kötülük, yeterliliğin olmaması (*ademü'l-kemâl*) veya iyilik yoksunluğu iken kimilerine göre bizatihi kötülük diye bir şey mevcut olmayıp evren, olabilecek en iyi formunda yaratılmıştır.²¹ Mu'tezile'ye göre doğa yasalarını iyi ve kötü olarak değerlendirmek hakiki değil izafi bir durumdur. Onlar, mecazi anlam dışında kötülüğün yaratılmasının Allah'a izafe edilemeyeceği; bu bağlamda insan eylemlerinin iyi ve kötü olarak Allah tarafından önceden belirlenmediğini savunurlar.²² Bu yaklaşıma göre insanlar, nasıl gerçekleşeceği bilinen doğa olaylarına karşı gerekli tedbirleri alırsalar geleceği organize edilebilirler. Eş'arîlik, evrenin işleyişiyle ilgili olarak tümüyle Cebriyye gibi adlandırılmak istemese de gerçekte onlara çok yakın bir noktada durmaktadır.²³ Onlar, ulûhiyete zarar gelmemesi için evrendeki her türlü işleyişi Allah'a isnat ederler.²⁴ Dolayısıyla Eş'arî anlayışta hikmeti, insanların fayda ve zararını gözetken maslahatın değil, ilahi iradenin ezeli bilgisi ve kararlarında aramak en doğru ve güvenilebilir yoldur.²⁵ Mâtürîdîlik, kötülük meselesinde akla

¹⁹ C. Stephen Evans - R. Zachary Manis, *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*, çev. Ferhat Akdemir (Ankara: Elis Yayınları, 2012), 173.

²⁰ Harun Çağlayan, "Sosyolojik Açıdan Müslüman İlahî Adalet Algısı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 777.

²¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 155.

²² Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl Eş'arî, *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıryye, 1950), 1/193, 287.

²³ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Beyrut: Dâr İbn Zeydûn, ts.), 10.

²⁴ Mustafa Sabri Efendi, *İnsan ve Kader*, çev. İsa Doğan (İstanbul: Kültür basın yayın Birliği, 1989), 72.

²⁵ Hulusi Arslan, "Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 25.

uygunluğundan dolayı Mu'tezile; nakli bilgiler konusundaki hassasiyetleri dolayısıyla Eş'arîlik arasında ara bir yol izleyerek akıl ve nakil arasında ortak bir nokta arayışı içindedir.²⁶ Şu kadar var ki Mâtürîdîlik açısından bu uzlaşma arayışında karşılaşılan belirsiz noktalarda veya tartışmalı olan hususlarda ibrenin nakli düşünceye kaydığı görülmektedir. Çünkü onların konuya yaklaşım tarzlarının merkezinde, genel sünnî yaklaşım biçiminin bulunduğu ve hikmetin aslının ilahi bir yönde ilerlediği görülmektedir.²⁷

Genel olarak kelamcılar, doğa olaylarının neden olduğu acıları kabul etmekle birlikte bunun ahlaki açıdan Allah'a bir kötülük isnat edilmesi için bir delil olarak görmezler. Mu'tezile, adalet ve aslah ilkeleri gereği Allah'ın insanların zararına olacak işler yapmaktan uzak olduğunu savunur. Onlara göre insanların başına gelen kötü durumların çoğunun kaynağı yine insanların kendi yaptıkları hatalı tercihlerin sonucudur. Diğer bir deyişle insanlar bazen hatalarını sonucunda ibret; bazen de günahlarının karşılığında cezalandırma olması için kötü durumlarla karşılaşmaları doğaldır. Fakat Allah'ın insanları özgür bırakmasının veya doğal afetlerin bir sonucu olarak bazen masum ve suçsuz kişiler ile yaşlı ve çocuklar da hak etmedikleri halde kötü durumlarla karşılaşabilirler. Ahlak ve adalet açısından bir sorun teşkil etmemesi için Allah, böylesi kimselerin maruz kaldıkları kötü deneyimlerin birer karşılığı olarak onlara ahirette iyilikler verecektir.²⁸

Doğa olaylarının bazı dindar eğilimlerce bir imtihan veya cezalandırma aracı olarak görülmesinde ihmalkârlık ve kolaycılık gibi ruhsal durumların yanı sıra yanlış tanrı-evren anlayışlarının bir sonucu olarak adalet (ta'dîl ve tecvîr), kötülük (şerr), nedensellik (illiyyet) ve özellikle fatalist kader inancının önemli bir rolü vardır. Doğa ve hayatın gelecekte nasıl yaşanacağını henüz yaratılmadan önceden belirlendiği anlamındaki kader anlayışına sahip olan birey ve toplumlara göre afetler, önceden gerçekleşmesi kesin olarak ayarlanmış ve kaçınılması mümkün olmayan durumlardır.²⁹ Şu halde değişme imkânı olmadığından dolayı onlardan kaçınmak için tedbir almak boşunadır; yapılması gereken afetlere sabretmek ve yeniden gelmemeleri için ilahi iradenin isteğine aykırı işlerden uzak durmaktır.³⁰ Bu tarz yaklaşımların, hangi oranda toplumun sorunlarına çözüm ürettiği ve ne ölçüde hayatı kolaylaştırdığı izahtan varestedir.

3. Analitik Açıdan Tabiat ve Değeri

Thomas Aquinas (öl. 1274) ve William Paley (öl.1805) gibi Batı kültüründen çoğu teoloğa göre yaşam, bir mucize olup kozmik planda en önemli kazanımı ifade eder. Bilim insanlarına göre ise hayat, evrendeki en ilginç fenomendir.³¹ Geçmiş ve modern dönem Batı ve Doğu

²⁶ Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi* (Kaknüs Yayınları, ts.), 134.

²⁷ Arslan, "Doğal Felaket ve İstiraplar", 27.

²⁸ Eş'arî, *Maqâlât*, 1/292.

²⁹ Ebu'l-Feth Abdülkerîm Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Mühennâ Emîr Alî (Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1993), 1/10, 110.

³⁰ Çağlayan, "İlahi Adalet Algısı", 767, 771.

³¹ Paul Davies, *Tanrı ve Yeni Fizik*, çev. Murat Temelli (İstanbul: İm Yayın, ts.), 129, 315, 316.

medeniyetlerinde, nedenselliğe bakış açıları benzer veya farklı olabilir.³² Ancak dindar bir zihin açısından Tanrı herkese aynı şekilde seslenmiştir; bazılarının maslahat konusunda noksan olması adaletten yoksunluğun değil, onların akla gereken önemi vermemiş olmalarından kaynaklanır. Nitekim herkes için fen bilimlerinde iki kere iki dört ederken sosyal bilimlerde kendisine yapılması istenmeyen bir şeyin başkasına yapılmasının iyi bir şey olmadığı açıktır.³³

Müslüman kültüründe doğa yasaları bağlamında tabiatın işleyişi meselesi, ilk olarak Arapçaya tercüme edilen Grek felsefesine ait düşüncelerle olgunlaşan nedensellik ilkesi bağlamında dokuzuncu asrın ilk yarısındaki kader tartışmalarıyla gündeme gelmiştir. Bundan bir asır öncesine kadar genel olarak Müslüman düşüncesinde, tabiattaki oluşların herhangi bir aracı olmaksızın tümüyle Allah tarafından gerçekleştirildiğine inanılıyordu.³⁴ Müslüman düşüncesinin ilk dönemlerinden itibaren yaygınlaşmaya başlayan ve mutlak tanrı anlayışının bir uzantısı olan Allah'ın her şeyi kuşatan faillliğini savunan vesilecilik anlayışı, onuncu asırla birlikte özellikle Eşarîlik eliyle tesis edilmiştir.³⁵ Nedensellik konusunda, zorunluluk ve imkân başlıkları altında tartışılan mana, tabiat, itimad, tevlid, âdet ve iktiran gibi teorik yaklaşımların³⁶ yanı sıra pratik açıdan İslâm inancının yayılma alanı içerisinde yer alan Mezopotamya medeniyetlerinde Mecûsîlik, Maniheizm veya Seneviyye gibi dini inanışlardaki iyi ve kötünün farklı ilahlar tarafından yaratıldığı inancının³⁷ belirleyici olduğu düşünülebilir. Muhtemelen tarihsel gelişim açısından hangi süreçlerin etkin olduğu tartışmalı olsa da netice itibarıyla Müslüman teolojisinin sonraki dönemlerinde iyi-kötü olarak değerlendirilen tüm olay ve olguların kaynağının tek bir merkezde toplanmasının daha uygun olacağı varsayılmış olabilir. Bu bağlamda kanaatimizce Müslüman medeniyetinin gelişim aşamasında şirkle mücadele amacıyla yapılan maksadını aşan tevillerin, sonraki dönemlerde özellikle nedensellik konusunda tevhid inancına aykırı tutumların teşekkülüne zemin hazırladığı söylenebilir.

Müslüman kültürünün egemen olduğu toplumlarda, deprem ve afet gibi doğa olaylarının faili aranırken ağırlıklı olarak konunun kötülük meselesiyle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.³⁸ Oysa yaşamın her aşamasında iyile kötü, mutlulukla mutsuzluk, bilgelikle akılsızlık ve erdemle fenalık, iç içe bir haldedir. Yani hiçbir şey katıksız ve yekpare değildir; her şeyin faydalarının yanı sıra zararları da vardır.³⁹ Dolayısıyla kötülük olarak görülen her şeyi bakış açısına göre iyilik; iyilik olan her şeyin de bakış açısına göre kötülük olma olasılığı her zaman

³² H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, çev. Turhan Turhan (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 416-459; Ahmet Erhan Şekerci, *Gazzâlî ve David Hume'da Nedensellik ve Mucize* (İstanbul: Fotograika Yayıncılık, 2011), 172-180.

³³ Nicholas Malebranche, *Metafizik ve Din Üzerinde Görüşmeler*, çev. Bedia Akarsu (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 101.

³⁴ Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, 397, 398.

³⁵ Ulrich Rudolph, "Vesilecilik", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 471, 472.

³⁶ Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 236-261.

³⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 159.

³⁸ Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Theodise* (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), 31.

³⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, thk. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 335.

mevcuttur.⁴⁰ Kötülük meselesinin Müslüman literatüründeki karşılığı olan husün-kubuh tartışmaları, kelâm ilminin iç dinamikleriyle gündeme gelmesine karşın dış dinamiklerin etkisiyle derinleşerek felsefi bir boyut kazanmıştır. İyilik ve kötülüğün kaynağı konusunda akli önemseyenler yerine ona değer vermeyen anlayışların egemen olması, bilimsel düşünce ve araştırmacı bakış açısının zayıflamasına neden olduğu söylenebilir.⁴¹ Nitekim kelâm geliştikçe adalet ve husün-kubuh gibi terimlerini tarif etmek ve olaylarla irtibatını daha kapsamlı bir şekilde kurmak için belli bir sistem dahilinde ontolojik ve epistemolojik çalışmalar hız kazanmıştır.⁴² Görüleceği üzere varlık ve işleyişi üzerinde yapılacak herhangi bir analizde bilimsel açıdan onların mahiyetleri kadar etik açıdan insan yaşamı üzerindeki etkileri de oldukça önemlidir. Bu bağlamda yapısı gereği nötr olan doğa olaylarının kontrol altına alınması durumunda fayda verecek bir güce dönüştürülmesi mümkün iken aksi durumda zarar vermesi ihtimal dahiline girebilmektedir.

Duyuları aracılığıyla insan, evrenin mahiyetini değil, onun kendisine fayda ve zarar veren yönlerini öğrenebilir.⁴³ Bu yönüyle fen bilimlerinin öncelikli amacının evrendeki madde ve davranış biçimlerinin nasıl işlediğini açıklamak olduğu söylenebilir. Elde edilen bilgilerle neler yapılabileceği ve insanlığın geleceği için nasıl kullanılacağı ise tümüyle farklı bir konudur. Doğa kanunlarını konu edinmesi bakımından genel olarak fen bilimlerinin özel olarak ise fiziğin, metafiziksel alanla ilişkisine dair entelektüel çevrelerde farklı görüşler vardır. Kimilerine göre felsefe, her zaman kendine özgü bir disiplin olarak hiçbir bilim alanıyla doğrudan bağlantılı değilken; kimilerine göre fen bilimleri arasında önemli bir bağ vardır ve bu bağın güçlendirilmesi için de gayret gösterilmelidir. Çünkü böylesi bir ilişki biçiminde düşünce için değerli katkılar vardır.⁴⁴

Modern dönemlerden itibaren doğa bilimlerinin insan düşüncesi üzerinde meydana getirmiş olduğu standart uygulamalar, aynı zamanda hayat ve topluma bakış açımızı da büyük oranda belirlemeye başlamıştır.⁴⁵ Esasen bu durum bir şekilde insanlığın zaten yüzleşmekten uzak kalamayacağı bir gerçektir. Çünkü doğal gerçekler, ilk günden bu yana hep aynı şekildeydiler ve sadece keşfedilmeyi bekliyorlardı. Keşifleri yapanların hangi medeniyet veya kültür olduğunun bir önemi yoktur; çünkü hiçbir medeniyet bir diğerinden tümüyle özgün olmadığı için bu başarıyı insanlığın ortak başarısı olarak görmek gerekir.⁴⁶ Dindarlık açısından yapılması gerekenlerin merkezinde günümüzde halen, vecd hallerinin ve birtakım aşırı davranış biçimlerinin etkin

⁴⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, 169, 170.

⁴¹ Muzaffer Barlak, *Husün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 143, 146.

⁴² Ayman Shihadeh, "Kelâmda Ahlakî Değer Teorileri: Yeni Bir Yaklaşım", *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 513.

⁴³ Descartes, *Metafizik Düşünceler*, 55.

⁴⁴ Feynman, *Fizik Yasaları Üzerine*, 25, 26.

⁴⁵ Heisenberg, *Fizik ve Felsefe*, 177.

⁴⁶ Fuat Sezgin, "İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış", *Adam Akademi: Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 91, 97; Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, 23, 81, 82.

olduğu görülmektedir. Oysa yetkinliği konusunda kuşku duyulmayan tanrısal bir otoritenin katında değerli olanın erdemli işlerin yerine getirilmesi olsa gerektir.⁴⁷

İnsan faktörü devreye girdiğinde evrenin gerçekte ne olduğu ve algı dünyasında nasıl görüldüğüyle ilgili iki ayrılmaz gerçeklikten söz etmemiz gerekir. Tasarım olarak evrenin nasıl olduğuyla ilgili gerçekliğin bilgisi eğer onun bir yarısı ise diğer yarısı onun algılanma biçimidir. Diğer bir deyişle insan düşüncesi açısından evreni algılayan özne olmazsa tasarım olarak dünya da olmayacağından bu ikisi arasında birbirlerini gerektiren ayrılmaz bir bağ olduğundan bahsedebiliriz.⁴⁸ Bu ilişki biçimi, evreni çeşitli şekillerde gösterebilir; ancak algı biçimlerimizin farklı olsa da tüm hatalarına rağmen bunların gerçekliği konusunda şüphe duymayız.⁴⁹

Sonuç

İnsan yaşamı açısından evrenin gerçekte ne olduğu kadar, onun nasıl algılandığı da en az o derece önemlidir. Doğa, kendine özgü kurallarıyla belli bir düzen ve yasalar bütünü içinde işlemektedir. Mevcut akışın kaynağını doğada veya başka yerlerde aramak, evrenin belli yasalar içerisinde işlediği gerçeğini değiştirmez.

İnsan, değer üreten bir canlı olarak çoğu zaman içinde bulunduğu durumları, iç dünyasında meydana getirdiği duygulara göre yorumlama eğiliminde olan bir canlıdır. Onun bu şekilde düşünmesinde daha çok psikolojik durumunun etkin olduğu bilinmektedir. Algılama biçimlerindeki tercihlere bağlı olarak doğa yasalarını tabiat olayı, afet ve imtihan olarak değerlendirdiği görülmektedir. Dolayısıyla doğa yasaları ve onlara bağlı olarak gerçekleşen tabiat olayları hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapmak için birey ve toplum açısından konunun nasıl anlaşıldığından bağımsız olarak bilimsel bir yaklaşımla ele alınması gerekir. Şu halde tabiatın işleyişi söz konusu olduğunda, ahlaki ya da dini ilkeler açısından onu farklı yönleriyle yorumlamaktan daha ziyade, doğanın bağlı olduğu yasaları anlamaya çalışmanın daha doğru bir yaklaşım olduğu söylenebilir. Esasen doğa olaylarının iyi ve kötü olarak değerlendirmesi özü itibarıyla mümkün değildir. Çünkü aynı doğa olayı, duruma göre nimet ve külfet olarak her iki şekilde de sonuçlanabilmektedir. Diğer bir deyişle iyi-kötü, doğru-yanlış veya güzel-çirkin gibi nitelendirmelerdeki asıl muhatap, gücünü fiziksel oluş, kimyasal tepkime ve biyolojik dönüşümden alan doğa olayları değil, onların gerçekleşme şeklini belirleyen veya rastgele devinimlerine izin veren bilinçli iradeler olmalıdır. Son tahlilde pratik açıdan doğanın işleyişi ilgili olarak yaşanan olumsuz tecrübeleri, geleneksel bir bakış açısıyla gizemli bir imtihan veya kötülük olarak görüp teslimiyetçi bir anlayışla tekrarını beklemek yerine, onları gelecekte kontrol altına alınması gereken periyodik oluşlar şeklinde değerlendirmenin daha isabetli bir tavır olacağı açıktır. Diğer türlü hayat ve doğaya dair gerçekliklerin ortaya çıkması zorlaşacağı gibi, onlar hakkında takip edilmesi gereken süreçlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi de sıkıntıya girecektir.

⁴⁷ Mustafa Çağrı, *İslâm Ahlakı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 106.

⁴⁸ Arthur Schopenhauer, *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*, çev. Levent Özşar (Bursa: Biblos Kitabevi, 2009), 10.

⁴⁹ Mustafa Çağrı, *İslâm Ahlakı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 67.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi. “Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 2/2 (2002), 19-34.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1999.
- Barlak, Muzaffer. *Husün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Bernal, John Desmond. *Modern Çağ Öncesi Fizik*. çev. Deniz Yurtören. Ankara: Türkiye Bilimsel Araştırma ve Teknik Kurumu, 1995.
- Boglione vd., Angelo. *Doğa Bilimleri Ansiklopedisi*. Baskan Yayınları, 1979.
- Boutroux, Emile. *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*. çev. Hasan Kâtipoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Carus, Lucretus. *Doğanın Evrimi*. çev. Turan Erdem. İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011.
- Çağlayan, Harun. “Sosyolojik Açından Müslüman İlahî Adalet Algısı”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (2016), 766-779.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Ahlakı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Davies, Paul. *Tanrı ve Yeni Fizik*. çev. Murat Temelli. İstanbul: İm Yayın, ts.
- Descartes, René. *Metafizik Düşünceler*. çev. Mehmet Karasan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1998.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâr İbn Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıryye, 1950.
- Evans, C. Stephen - Manis, R. Zachary. *Din Felsefesi: İman Üzerine Rasyonel Düşünme*. çev. Ferhat Akdemir. Ankara: Elis Yayınları, 2012.
- Feynman, Richard. *Fizik Yasaları Üzerine*. çev. Nermin Arık. Ankara: Türkiye Bilimsel Araştırma ve Teknik Kurumu, 1995.
- Heisenberg, Werner. *Fizik ve Felsefe*. çev. M Yılmaz Öner. İstanbul: Belge Yayınları, 2000.
- Henry, Henry. *Bilimsel Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Ayşe Mine Şengel. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2016.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. thk. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- John B., Cobb - Griffen, JR. David Ray. *Süreç Teolojisi*. çev. Tuncay İmamoğlu - Ruhattin Yazoğlu. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezilî Düşüncede Tabiat ve Nedensellik*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Malebrance, Nicholas. *Metafizik ve Din Üzerinde Görüşmeler*. çev. Bedia Akarsu. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kurân*. ed. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Özbaydar, Belma. *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi*. İstanbul: Baha Matbaası, 1970.

- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. Kaknüs Yayınları, ts.
- Rudolph, Ulrich. "Vesilecilik". *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 459-479. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Sabri Efendi, Mustafa. *İnsan ve Kader*. çev. İsa Doğan. İstanbul: Kültür basın yayın Birliği, 1989.
- Schopenhauer, Arthur. *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya*. çev. Levent Özşar. Bursa: Biblos Kitabevi, 2009.
- Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. ed. Sefer Turan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Sezgin, Fuat. "İslam'ın Bilimler Tarihindeki Yaratıcı Yerine Bir Bakış". *Adam Akademi: Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 89-98.
- Shihadeh, Ayman. "Kelâmda Ahlakî Değer Teorileri: Yeni Bir Yaklaşım". *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 507-536. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Strathern, Paul. *Einstein ve Görecelik Kuramı*. çev. Handan Hazar. İstanbul: Gendaş, 1997.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Abdulkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Mühennâ Emîr Alî. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, 1993.
- Şekerci, Ahmet Erhan. *Gazzâlî ve David Hume'da Nedensellik ve Mucize*. İstanbul: Fotograika Yayıncılık, 2011.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelâm Felsefeleri*. çev. Turhan Turhan. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Yaran, Cafer Sadık. *Kötülük ve Theodise*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.